

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

CUID, June 2017, 21 (1): 465-487

Urmevî'nin Meţâli'ü'l-envâr ve Kitâbü'l-Mebâhic İsimli Eserlerinin Bazı Mantık Konuları Bakımından Karşılaştırılması

The Comparison of Urmawî's Books Maţâli' al-Anwâr and Kitâb al-Mabâhij in Terms of Some Logical Issues

Kamil Kömürcü

Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Mantık Anabilim Dalı.

Associate Professor, Cumhuriyet University, Faculty of Theology,
Department of Logic

Sivas /Turkey

kkomurcu@cumhuriyet.edu.tr

ORCID ID orcid.org/0000-0002-1271-4575

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 12 Nisan /April 2017

Kabul Tarihi / Accepted: 22 Mayıs/May 2017

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran/June 2017

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Cilt / Volume: 21

Sayı – Issue: 1

Sayfa / Pages: 465-487

DOI: doi.org/10.18505/cuid.305808

Atıf/Cite as: Kömürcü, Kamil. "Urmevî'nin Meţâli'ü'l-envâr ve Kitâbü'l-Mebâhic İsimli Eserlerinin Bazı Mantık Konuları Bakımından Karşılaştırılması - The Comparison of Urmawî's Books Maţâli' al-Anwâr and Kitâb al-Mabâhij in Terms of Some Logical Issues". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal* 21, no. 1 (June 2017): 465-487. doi: 10.18505/cuid.305808.

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/cuid>

Copyright © Published by Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved. For Permissions: ilahiyat.dergi@cumhuriyet.edu.tr

Urmevî'nin Meṭāli'u'l-envâr ve Kitâbü'l-Mebâhic fi Şerhi'l-Menâhic İsimli Eserlerinin Bazı Mantık Konuları Bakımından Karşılaştırılması

Öz: Siraceddin el-Urmevî (ö. 683/1283) 13. yüzyılda yaşamış önemli düşünürlerden biridir. O, birçok eser kaleme almıştır. Onun en meşhur eseri Meṭāli'u'l-envâr'dır ve bu kitap; mantık, fizik ve metafizik olmak üzere üç bölümden oluşur. Urmevî'nin bir diğer eseri de Kitâbü'l-Mebâhic fi Şerhi'l-Menâhic fi İlmî'l-mantık adını taşır. Bu ikinci kitap baştan sona mantığa ayrılmıştır ve yine Urmevî'ye ait olan Menâhic isimli kitabın şerhidir. Urmevî her iki çalışmada klasik gelenekte olduğu gibi tasavvur tasdik ayrımından başlayarak mantık konularını kendi bakış açısıyla ortaya koymaya çalışmıştır. Bahsi geçen iki kitap mantık konuları bakımında önemli ölçüde benzerlikler arz etse de aralarında birtakım farklılıklar da vardır. İşte biz bu çalışmada söz konusu kitaplardaki mantık bölümlerini karşılaştırdık. Bunu yapmaktaki amacımız Urmevî'nin mantık konularındaki bazı görüşlerini karşılaştırmalı olarak tespit ederek onun yaklaşımı temelinde mantık biliminin, on üçüncü yüzyıldaki durumu hakkında bir kanaate ulaşmaya çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Siraceddin Urmevî, Meṭāli'u'l-envâr, Kitâbü'l-Mebâhic fi Şerhi'l-Menâhic fi İlmî'l-mantık, Mantık, Tasavvur, Tasdik, Kıyas

The Comparison of Urmawī's Books Maṭāli' al-Anwār and Kitāb al-Mabāḥij in Terms of Some Logical Issues

Abstract: Sirāj al-dīn al-Urmawī (d. 683/1283) is one of the important thinkers who lived in the 13th century. He has written many books. His most famous philosophical study is Maṭāli' al-Anwār and this book consists of three parts: logic, physics and metaphysics. One of al-Urmawī's little-known works is Kitāb al-Mabāḥij fi Sharḥ al-Manāḥij fi 'ilm al-mantiq. This work of al-Urmawī, which we briefly call Mabāḥij, is a book of logic from beginning to the end. In this study, we tried to compare the logic sections of his works in order to determine al-Urmawī's point of view about logic. Another thing we want to do with it is to determine the state of logic science in the thirteenth century within the framework of al-Urmawī's approach since al-Urmawī is one of the important logician of his time.

Keywords: Siraj al-dīn al-Urmawī, Maṭāli' al-Anwār, Kitāb al-Mabāḥij fi Sharḥ al-manāḥij fi 'ilm al-mantiq, Logic, Tasawwur, Tasdiq, Syllogism.

SUMMARY

We have compared al-Urmawî's Books *Maṭâli' al-Anwâr* and *Kitâb al-Mabâḥij fî sharḥ al-Manâḥij fî 'ilm al-manṭiq* in terms of logic issues in this study. Our aim at doing this is to determine the perspective of al-Urmawî regarding of logic. One of our compared books is *Maṭâli' al-Anwâr* and this book consists of three parts: logic, physics and metaphysics. Various works have been focusing on this work of al-Urmawî. *Maṭâli' al-Anwâr* has been studied in a doctoral dissertation in Turkey. In the work done by Hasan Akkanat, *Maṭâli' al-Anwâr* was edited, translated into Turkish and an evaluation was made.

Kitâb al-Mabâḥij fî sharḥ al-Manâḥij fî ilm al-manṭiq is al-Urmawî's little-known work. This book includes logic issues from beginning to the end and there has been no examination on it. This book, which we call briefly *al-Mabâḥij*, is a comment of *al-Manâḥij*. *Al-Manâḥij* has been written by al-Urmawî as well.

Al-Mabâḥij is a manuscript. A copy of this work, which is available at the Library of Konya Bölge Yazmalar, Yusufaga section. It is registered at number 5482/2 and it is 154 pages (waraq). At the beginning of the manuscript, which constitutes the second manuscript of a compound manuscript, the name of the manuscript and the author were recorded in a white sheet which apparently was added by someone who repaired the manuscript. It is in this record that the book itself was written in 671 by al-Urmawî own handwriting. If it is accepted that the information given is correct, it can be said that this manuscript is the original manuscript. I learned from Dr. Tuna Tunagöz that another copy of *al-Mabâḥij*. This is the record of this copy of *al-Mabâḥij*: Saudi Arabia Camia al-Imam Muhammad ibn Saud al-Islamiyya Library, number: 7153. In the registration slip at the beginning of the work, it is written that the book belongs to Shahrîstânî but this information is not correct. It is understood that this manuscript belongs to al-Urmawî when *al-Mabâḥij* is compared to Yusufaga's 5482/2.

When we look at the content in both works, we can see that the main points of logic are examined. In general, under the heading of the concepts (*tasawwur*) in which the topics discussed are: the requirement to logic, the topic of logic, universal and particular concepts, the five universal concepts, the four relationship with concepts and definition. In the *tasdîqât* section, the proposi-

tions and the syllogism are examined. In this part, definition, nature, elements and types of propositions after that definition, nature, elements and kind of syllogism then topics related to syllogism and five arts were discussed.

In both works, all logic topics are dealt with in a wide range. However, there are some exceptions to this situation. The exceptions is the following section from hypothetical syllogism in the *al-Mabāhij* and five arts in the *Maṭāli' al-Anwār*. The topics have been extensively explained. The objections and the discussions raised about the issues have not been neglected. Categories are not included in the logic issues as it is in after Avicenna's tradition.

If we look at the differences and similarities between the two works in terms of the handling of the logic issues, the basic definitions of the concepts and the main points of the concepts are given in *Maṭāli' al-Anwār*, but these are sometimes not exemplified. In *al-Mabāhij*, examples were given immediately after the basic definitions of the subject. This is one of the most remarkable differences between the two works.

The fact that the plans of two works are almost the same except for the minor exceptions constitute their most important similarity. Because the main sections, top headings and subject headings are almost identical, with small differences in expression. Compared books are resembled in terms of style and content.

The logical parts of *Maṭāli' al-Anwār* and *al-Mabāhij* seem to be quite similar to each other. On the contrary, some summary narratives in *Maṭāli' al-Anwār* were enriched in *al-Mabāhij* by keeping basic definitions and assumptions. For this reason, it can be said that *al-Mabāhij* is a commentary of *Maṭāli' al-Anwār* in a sense. In terms of the study of logic issues, it is seen that in two studies the basis of Avicenna, which precedes and centred on the peripatetic view, appears to be taken. Avicenna's views are taken as reference in the discussion of the main issues of logic and in basic discussions. On the contrary, the approaches of thinkers like Fakhr al-Dīn al-Rāzī and Zayn al-Dīn al-Kashī were criticized.

GİRİŞ

Sirâceddin el-Urmevî (ö. 683/1283) 13. yüzyılda yaşamış önemli bir düşünürdür. O, filozof ve din adamı kimliğiyle ön plana çıkmıştır. Urmevî bir aktarıma göre Mevlana'nın cenaze namazını kıldırın kişidir. Onun mantık, felsefe, kelam ve İslam hukuku üzerine dikkate değer çalışmaları vardır.¹ Ancak Urmevî'nin fikirleri ve eserleri üzerine yeterince inceleme olduğunu söyleyemeyiz.

Düşünürün en çok bilinen felsefi eseri olan *Meţâli'ü'l-envâr*, mantık, fizik (hakiki ilimler) ve metafizik (ilahiyat) olmak üzere üç bölümden oluşur.² *Kitâbü'l-Mebâhic fi şerhi'l-Menâhic fi ilmi'l-mantık* ise düşünürün pek bilinmeyen kitaplarından biridir. Aslında bu çalışma yazarın yine kendisine ait olan *Menâhic* isimli eserine yazmış olduğu şerhtir. El yazması olan ve tespit edebildiğimiz kadariyle üzerine daha önce hiçbir çalışma yapılmamış olan bu kitap baştan sona mantık konularını içerir.³

Biz bu makalede ikisi de aynı yazar tarafından kaleme alınmış olan söz konusu iki kitapta mantık konularının nasıl ele alındığını araştıracağız. Bunu

¹ Urmevî'nin hayatı ve eserleri ile ilgili bk. Hasan Akkanat, "Kadı Sirâceddin Urmevî ve Meţâli'ü'l-envâr Tahkik, Çeviri, İnceleme" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi 2006), 1. Not: Bundan sonra bu eser, Urmevî, *Meţâli'ü'l-envâr* şeklinde gösterilecektir.

² Doç.Dr. Hasan Akkanat, söz konusu eseri doktora tezinin bir bölümü olarak - 1.dipnottaki künye -tahkik etmiştir.

³ Eserin bizim ulaşabildiğimiz bir nüshası Konya Bölge Yazmalar Kütüphanesi Yusufâğa Bölümü 5482/2 numarada kayıtlıdır ve 154 varaktır. Bileşik bir nüshanın ikinci kitabını oluşturan yazmanın başlangıcında ihtimal ki yazmayı tamir eden bir kimsenin eklediği anlaşılın beyaz bir sayfada eser ve yazarının adı şu şekilde kaydedilmiştir: "*Kitâbü'l-Mebâhic fi şerhi'l-Menâhic fi ilmi'l-mantık*. Bu kitap Konya'da hâkim olan Sirâceddin Ebi's-Senâ Mahmud bin Ebi Bekr bin Ahmet Urmevî'nin hattıyla yazılmıştır. Onu, 671 yılında yazdı." (Bk. Sirâceddin el-Urmevî, *Kitâbü'l-Mebâhic fi şerhi'l-Menâhic fi ilmi'l-mantık*, Konya Bölge Yazmalar Kütüphanesi Yusufâğa Bölümü No:5482/2.) Eserin yazılış zamanıyla ilgili verilen tarih aynı şekilde kitabın son varlığında da geçmektedir. (Bk. Urmevî, *Mebâhic*, vr. 154a) Verilen bilginin doğru olduğu kabul edildiğinde bu yazmanın müellif nüshası olduğu söylenebilir. Eserin başka bir nüshasının daha olduğunu Yrd.Doç.Dr. Tuna Tunagöz'den öğrendim. *Mebâhic*'in bu nüshası Suudi Arabistan'da Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye'nin Kütüphanesinde 7153 numarada yer almaktadır. Eserin başındaki kayıt fişinde kitabın Şehristânî'ye ait olduğu yazılmıştır ancak bu bilgi doğru değildir. Çünkü bu yazma, *Mebâhic*'in Yusufâğa 5482/2'deki nüshası ile karşılaştırıldığında kitabın Urmevî'ye ait olduğu anlaşılmaktadır.

yapmaktaki amacımız hem Urmevî'nin mantık konularındaki görüşlerini karşılaştırmalı olarak ortaya koymak hem de döneminin önemli düşünürlerinden biri olması sebebiyle Urmevî'nin yaklaşımı çerçevesinde mantık biliminin, kimi zaman İslam düşüncesinin dönüşüm çağı olarak nitelenen on üçüncü yüzyıldaki durumunu okumaya çalışmaktır. Bu karşılaştırma yapılırken tasavvur ve tasdik ayrımından hareketle mantığa duyulan ihtiyaçtan başlamak üzere sırasıyla kavramlar, önermeler ve çıkarımlar gibi mantığın ana konuları esas alınmıştır.

1. KAVRAM VE TANIM

Her iki kitabın da birinci bölümünde mantığa duyulan ihtiyaç konusu ele alınmıştır. Mesele, İslam mantık geleneğinde olduğu gibi tasavvur ve tasdik ayrımı⁴ çerçevesinde incelenmiştir. *Meţâliu'l-envâr*'da konu şu şekilde ortaya konulmuştur: "Bilgi ya eğer salt idrakse tasavvurdur; ya da olumlu veya olumsuz bir hüküm ile birlikte olursa tasdiktir. Bunlardan hiçbiri nazarla elde edilmelerine ihtiyaç olmayan zorunlu şeyler değildir. (Nazar) zihinde kendisiyle bilinmeyen bilginin elde edildiği şeylerin bir düzenidir. Eğer böyle olmasaydı onu elde etmeye ve nazara ihtiyaç olmaz ve bilmeye de gücümüz yetmezdi. Hâlbuki (tasavvur ve tasdikten) her birisinin bazısı nazarîdir ki, bunların elde edilmesi diğer bazısından hareketle mümkün olur. (Bazısı da) zorunludur ki bu da varlığı ve doğruluğu zorunlu olarak bilinmeyen belirli yollarla ve özel şartlarla elde edilir. Bu nedenle fikre çok fazla hata arız olabilir. Bu durumda, nadir durumlar hariç fikre hata arız olmaması için bilinenlerden bilinmeyenlere geçiş yollarını ve şartlarını bilmeyi sağlayan bir kanuna ihtiyaç vardır. İşte bu mantıktır."⁵

Mebâhic'te de benzer bir yaklaşım söz konusudur. Buna göre bilgi ya bir şeyin hüküm olmadan idrakidir ya da bir şey üzerine verilmiş olumlu ya da olumsuz bir hükümdür. Bunlardan birincisi tasavvur ikincisi de tasdiktir. Öy-

⁴ Bk. İbn Sînâ, *Mantiğa Giriş*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yay. 2006), 10-11; Fahreddin er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, Süleymaniye Ktp. Carullah Efendi, nr. 1309, vr. 2^b-3^a; Şihabüddin es-Sühreverdî, *Mantiku't-telvihât*, nşr. A. E. Feyyaz, Tahran: Tahran Üniversitesi Yay. 1955, 1; Esirüddin el-Ebherî, *Keşfü'l-hakâik fi-tahriri'd-dakâik*, nşr. H. Sarıoğlu, İstanbul: Çantay Yay. 1998, 10.

⁵ Urmevî, *Meţâli'u'l-envâr*, 3.

leyse tasavvur varlıkta tasdikten daha geneldir.⁶ Urmev 'ye göre tasavvur ve tasdik ister zorunlu ister böyle olmayan bir yapıda olsun bunlar birer fikirdirler ve insan bunlar üzerine düşünürken her zaman hata yapma tehlikesiyle karşı karşıyadır. İnsan aklını hatadan koruyan bir ilim gereklidir ve bu da mantıktır.⁷

İki kitapta da konunun benzer şekilde ele alındığını söyleyebiliriz. Ancak burada Şunu ifade etmek gerekir ki Urmev , *Meb hic*'te meseleyi *Me ali' u'l-env r*'dan daha kapsamlı ve spekulatif bir biçimde iŐlemiŐtir. Örneğin tasavvur ve tasdik biribirinden ayrılıp ayrılmaması konusunu ele almıŐ bu noktada söz konusu iki bilgi türünün ev ve duvar gibi birbiriyle gerekli bir bağlantı içerisinde olduğunu dolayısıyla bunların ayrılamayacaklarını ifade etmiştir. Bunun yanında o, zorunlu ve nazari bilgi meselelerini de bu bağlamda tartıŐmıŐtir. Burada Şunu da ifade etmek gerekir ki müellif bu noktada doğrudan mantığın konusu olmayan v c d-u zihn  ve v c d-u h ric , bilgi ve amelin mükemmelliği gibi kavramları da analiz etmiştir.

Mantiğa olan ihtiyaç bu şekilde ortaya konulduktan sonra mantığın konusu tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna göre her iki eserde de her ilmin konusunun, o ilmi ilim yapan ek konuları incelediği ifade edilerek mantığın, tasavvuru ve tasdiki, bilgiye doğrudan ya da dolaylı olarak ulaŐtıran Şeyler olması sebebiyle araŐtırdıĐı dile getirilmiŐtir. Bilgiye doğrudan ulaŐtırana tanım (açıklayıcı söz/kavl' Ő-Őarih), dolaylı olarak ulaŐtırana da delil (h cct) denir. Tanım, delilden önce gelir.⁸ Bu konuya ilişkin, *Me ali' u'l-env r*'daki ifadelerle *Men hic*'tekiler neredeyse aynıdır. Ancak daha sonraki anlatımlar oldukça zengindir. Buna göre her ilim kendisiyle ilgili olan z t  arazları inceler; fakat mantık, tasavvurları ve tasdikleri bilinmeyenlere -ki onlar da z t  arazlardır- ulaŐtıran Şeyler olmaları dolayısıyla ele alır ve mantığın konusu budur.⁹ Bu yaklaşım biçimi İslam mantık geleneğinin karakterini yansıtır.  nk  hemen hemen aynı

⁶ Bk. Urmev , *Meb hic*, vr. 2^b.

⁷ Bk. Urmev , *Meb hic*, vr. 2^b-3^{a/b}.

⁸ Bk. Urmev , *Meb hic*, vr. 4^a; a.mlf., *Me ali' u'l-env r*, 4.

⁹ Urmev , *Meb hic*, vr. 4^a.

ifadelerle Urmevî'den gerek önce gerek sonra birçok mantık kitabında karşıla-
şırız.¹⁰

Her iki eserde de tasavvurlar konusu bölümlere ayrılarak incelenmiştir. Tasavvurların birinci bölümünü lafızlar bahsi oluşturmuştur. Lafızlar bahsi *Meṭâli' u'l-envâr*'da üç, *Menâhic*'te dört alt başlığa ayrılmıştır. Bunlardan birincisi lafzın manaya delaletidir. Delalet mutabakat, tazammun ve iltizam olmak üzere üç çeşittir. Bunlardan ilkinin örneği ev lafzının evin kendisine; ikincisinin ev lafzının duvara; üçüncüsü de tavanın duvara delaletidir.¹¹ İltizamî delalette lafızla mana arasında zihinsel gerektirme olması icap eder; aksi takdirde hariçte lafız ile mana arasındaki ilişki anlaşılabilir.¹² Buna karşılık yine iltizami delalet zayıf bir yapıya sahiptir (mehcûr).¹³ İltizami delalet konusu bütün detaylarıyla ve tartışmalı yönleriyle ele alınmış burada İmam olarak nitelenen Fahreddin er-Râzî'nin görüşlerine de yer verilmiştir.¹⁴

Delaletten sonra lafzın müfret ve mürekkep olmak üzere iki ana sınıfı incelenmiştir. *Meṭâli' u'l-envâr*'a göre lafız ya mürekkeptir ki o, bir parçasıyla, kendisiyle o (mana) kastedildiği müddetçe (manasının) bir parçasının kast edilendir; bunun mukabili ise müfrettir. Mürekkep lafız, söz (kavl) ve müellef olarak da isimlendirilir. Müfret lafız çeşitli açılardan üçe ayrılır.¹⁵

Benzer şekilde *Menâhic*'e göre parçası anlamın parçasını göstermeyen lafızlar müfret; bir parçasıyla manasının cüz'ü kastedilen ise mürekkeptir.¹⁶ Örneğin, "Abdullah" lafzı özel isim olarak kullanıldığında müfret, sıfat olarak değerlendirildiğinde ise mürekkep olur. Müfret lafız, isim, kelime ve edat olarak üçe ayrılır. İsim, zaman ifade etmeyen, mücerret tam bir mana için konulmuş müfret lafızdır. Kelime, zaman ifade eden, tam bir manaya delalet eden

¹⁰ Bk. Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, vr. 4^a; Ebherî, *Keşfü'l-hakâik*, 11-12; Necmeddin Ömer b. Ali el-Kâtibi Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye fi kavâidi'l-mantıkîyye*, İstanbul: y.y., h. 1301, 2; Molla Fenarî, *Şerh-u İsağûci*, İstanbul: y.y., h. 1309, 3; Ankarâvî, *Târîfâtü's-Şemsiyye*, İstanbul: y.y., h. 1305, 2.

¹¹ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 5^a; Krş. a.mlf., *Meṭâli' u'l-envâr*, 5.

¹² Urmevî, *Mebâhic*, vr. 5^b; Krş. a.mlf., *Meṭâli' u'l-envâr*, 5.

¹³ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 6^a; a.mlf., *Meṭâli' u'l-envâr*, 6.

¹⁴ Bk. Urmevî, *Mebâhic*, vr. 6^{a-b}.

¹⁵ Urmevî, *Meṭâli' u'l-envâr*, 6.

¹⁶ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 6^b.

müfret lafızdır. Edat ise tam olmayan bir manaya delalet eden müfret lafızdır. “Fî”, “an” ve “alâ” gibi vücûdî olan kelimeler edattır.¹⁷ Her iki eserde de özellikle haber ifade edip etmemesi ve her fiilin kelime olup olmaması bakımından kelime üzerinde durulmuş ve meseleye ilişkin İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 605/1209) görüşlerine yer verilmiştir.¹⁸

Müfret lafız iki ya da fazla mana için konulmuşsa “müşterek”, sadece tek bir mana için ise “münferit”, konusu tek bir ferdi gösteriyorsa “alem”; bir mana için konulmuş lafız o mananın bazı fertlerini diğerlerinden daha kuvvetli gösteriyorsa “müşekkek” hepsini aynı kuvvette gösteriyorsa bu da “mutavatı”dır. “Aslan” (esed) ve “dişi aslan” (leys) örneğindeki gibi aynı manaya muvafakat edenler “müradif”; “insan” ve “at” örneğindeki gibi ilişkisiz anlamlara delalet edenler de “mübayin”dir.¹⁹

Her iki kitapta da tasavvurların ikinci bölümünü küllî (tümel) ve cüz'î (tikel) konusu oluşturur. Bir kavramın kendisinin tasavvuru, ona başka bir şeyin ortak olmasına engel oluyorsa bu “cüz'î”; eğer böyle değilse bu da “küllî”dir.²⁰ “İnsan canlıdır”, “Zeyd insandır” örneklerinde olduğu gibi küllî, cüz'îlerine mutavatı olarak, yani eşit anlamlı bir biçimde yüklem olabilir.²¹ Küllî ve cüz'î meselesi adeta *Meţâli'ü'l-envâr*'da konuya ilişkin benzer ifadeler ve aynı atıflarla tüm ayrıntılarıyla tartışılmıştır; ancak *Mebâhic*'te tabîî, mantıkî ve aklî küllîye konunun bu noktasında değil de beş tümelden sonra yer verilmiştir.²² Bu bağlamda ele alınan konulardan biri de kavramlar arası ilişkilerdir. Küllî kavramlar arasında, eşitlik, ayrılık, tam ve eksik girişimlilik olmak üzere dört tür ilişki vardır. Bunlara ilişkin örneklere de yer verilmiştir. Burada üzerinde geniş biçimde durulan en dikkat çekici konular eşitlerin çelişkileri, genelin çelişigi, özelin çelişiginin genel olup olmayacağı vb. meselelerdir.²³

Daha sonra küllînin mahiyete dâhil olup olmaması bakımından zâtî ve arazî olarak ikiye ayrılması söz konusu edilmiştir. Bununla bağlantılı olarak

¹⁷ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 7^a; a.mlf., *Meţâli'ü'l-envâr*, 7.

¹⁸ Urmevî, *Meţâli'ü'l-envâr*, 7-8; a.mlf., *Mebâhic*, vr. 7^{a-b}.

¹⁹ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 8^a; a.mlf., *Meţâli'ü'l-envâr*, 8.

²⁰ Urmevî, *Meţâli'ü'l-envâr*, 10; a.mlf., *Mebâhic*, vr. 8^b.

²¹ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 9^a.

²² Urmevî, *Mebâhic*, vr. 9^a; a.mlf., *Meţâli'ü'l-envâr*, 10-11.

²³ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 9^b-10^a; a.mlf., *Meţâli'ü'l-envâr*, 10-11.

küllînin beş kısma ayrılması incelenmiştir. Bunlar ya mahiyete ya onun parçasına ya da mahiyetin dışında bir şeye delalet ederler. Bunlardan birincisi mahza hususiyet hasebiyle “o nedir” sorusunun cevabında söylenir. Burada ilk önce zati ve arazi oluşlarına göre beş tümel konusu İbn Sîna ve Fahreddin er-Râzî'nin görüşleri de dikkate alınarak ayrıntılı olarak incelenmiştir.²⁴ Daha sonra cins, tür, ayırım, hassâ ve ilinti olarak bilinen beş tümel konusu ayrı başlıklar altında tekrar söz konusu edilmiştir.

Meṭâli'u'l-envâr'a göre cins, ‘o nedir’ sorusunun cevabında, tür bakımından farklı olan birden çok şey hakkında söylenmiş küllî şeklinde tarif edilmişken²⁵ *Mebâhic*'te o, gerçeklikleri farklı çok sayıdaki şey için “o nedir?” sorusunun cevabı olan küllî söz olarak resmedilmiştir.²⁶ Her iki eserde de cinsin tanımında geçen kavramlar ve ona arız olan şüpheler benzer şekilde tartışılmıştır.²⁷ Tür, sadece sayıları farklı birçok şey için “o nedir?” sorusunun cevabında söylenmiş söz olarak ortaya konmuştur. Bu tarifte geçen birinci kayıt olan “sadece sayıları farklı” ifadesinin cinsi; “o nedir?”in cevabında söylenmiş olması” kaydının da beş tümelden geri kalanları tanımın dışına çıkardığı belirtilmiştir.²⁸ *Mebâhic*'te ayırım için yapılan iki farklı tarif şu şekildedir: 1. “O, kendi zatında-cinsinde hangi şeydir?” sorusunun cevabında söylenmiş küllî sözdür.” 2. “O, bir şeye “o, kendi cevherinde hangi şeydir?” sorusunun cevabında yüklem olan küllîdir.” İkinci tanımın daha genel olduğu ifade edilmiştir.²⁹ *Meṭâli'u'l-envâr*'da ayırımın bu ikinci tanımı esas alınmış ve “cevherinde” kaydının hassâyı, “o hangi şeydir” kaydının da diğer üç tümeli dışarıda bıraktığı ifade edilmiştir. Ayrıca İbn Sinâ'nın bu tanımı *İşârât*'ta ve *Şifâ*'da yorumladığı benzer bir açıklama biçiminin Fahreddin er-Râzî tarafından da ortaya konduğu ifade edilmiştir.³⁰

Hassâ, *Meṭâli'u'l-envâr*'da başka bir şey değil tek bir tabiat üzerine söylenmiş zâtî olmayan küllî söz şeklinde tanımlanmıştır. “Tek bir tabiat üzerine” kaydı ilintiyi, “zâtî olmayan” kaydı beş tümelden geri kalanları tanımın dışında

²⁴ Urmevî, *Meṭâli'u'l-envâr*, 13-14; a.mlf., *Mebâhic*, vr. 10^b-13^b.

²⁵ Urmevî, *Meṭâli'u'l-envâr*, 16.

²⁶ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 13^b-14^a.

²⁷ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 13^b-14^a; a.mlf., *Meṭâli'u'l-envâr*, 16-17.

²⁸ Urmevî, *Meṭâli'u'l-envâr*, 18; a.mlf., *Mebâhic*, vr. 15^{a-b}.

²⁹ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 16^b.

³⁰ Urmevî, *Meṭâli'u'l-envâr*, 19; a.mlf., *Mebâhic*, vr. 17^a.

bırakır.³¹ *Mebâhic*'e göre hassâ, bir şeye has olan şeydir. Eğer bu has olma kendisi dışındaki bazı şeylere göre ise bu “izafi hassâ”; şayet kendisi dışında kalan şeylerin tümüne nazaran ise bu da “mutlak hassâ” olarak adlandırılır.³² Her iki eserde de ilinti (araz-ı âmm), küçük ifade farklılıklarıyla, birçok tabiat üzerine söylenmiş zâtî olmayan küllî söz olarak tanımlanmıştır. “Birçok” kaydı hassâyı, “zâtî olmayan” kaydı ise beş tümelden geri kalanları tanımın dışına çıkarır.³³ İlintiden sonra her iki eserde de beş tümel arasındaki ilişkiler üzerinde durulmuştur.³⁴

Gelinen bu noktada şunu ifade etmek gerekir ki tasavvurâtın temelini oluşturan lafızlar ve beş tümel konusu her iki eserde de en azından temel tanımlar ihmal edilmeden incelenmiştir. Ancak *Mebâhic*'teki anlatım *Meţâli'ü'l-envâr*'dan daha zengindir. Bu durumun şimdiye kadar incelenen konuların hemen hemen hepsi için aynı olduğunu söyleyebiliriz.

Beş tümelden sonra tanım konusu gelir. İki eserde de tanımın neliği, mahiyeti üzerinde durmayıp doğrudan tanımın özellikleriyle meseleye girmiş olan Urmevî'ye göre bir şeyi kendisiyle tarif etmek muhaldir. Çünkü bir şeyi tarif edenin, tanımladığı şeyden önce gelmesi gerekir. Tanım, bir şeyin cinsi ve faslından oluşmasındaki gibi tanımladığı şeye eşitse bu “tam tanım”dır (hadd-i tam). Eğer tanım, bir şeyi, sadece faslı ya da uzak cinsi ile genel olarak tanımlıyorsa bu “eksik tanım”dır (hadd-i nâkıs). Şayet bir şey gerekli açık hassâsı ile tanımlanırsa bu da “eksik resim”dir (resm-i nâkıs). Bir şey cins ve hassâ ile tanımlanıyorsa bu da “tam resm”dir (resm-i nâkıs).³⁵ Tanım yaparken uyulması gereken birtakım kurallar vardır; bunlara uyulmazsa tanımda hatalar ortaya çıkar. *Meţâli'ü'l-envâr* da kısaca özetlenmiş³⁶ olan bu mesele *Mebâhic*'te oldukça geniş bir biçimde bütün detaylarıyla incelenmiştir.³⁷ Bu konuyla birlikte mantığın birinci ana bölümünü oluşturan tasavvurât bahsi sona erer.

³¹ Urmevî, *Meţâli'ü'l-envâr*, 22.

³² Urmevî, *Mebâhic*, vr. 17^b; a.mlf., *Meţâli'ü'l-envâr*, 22.

³³ Urmevî, *Meţâli'ü'l-envâr*, 22; a.mlf., *Mebâhic*, vr. 18^a.

³⁴ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 18^{a-b}; a.mlf., *Meţâli'ü'l-envâr*, 22.

³⁵ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 19^a; a.mlf., *Meţâli'ü'l-envâr*, 23.

³⁶ Bk. Urmevî, *Meţâli'ü'l-envâr*, 23-24.

³⁷ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 19^b-22^b.

2. ÖNERMELER

Her iki eserin de ikinci ana bölümünü tasdikât, yani önerme ve kıyas kısmı oluşturur. İlk olarak önermenin tanımı ele alınmıştır. Doğrudan önerme çeşitlerinden bahisle *Meṭâli'u'l-envâr*'da önermeye ilişkin herhangi bir tanım yapmamış olan Urmevî, *Mebâhic*'te önermeyi, bir şeyin başka bir şeye olumlu ya da olumsuz olarak nispetini dile getiren söz olarak tanımlamıştır. Eğer bu işte tahlil için iki hüküm mevcut değilse önerme olumlu ya da olumsuz “yüklemlî” olarak isimlendirilir. Eğer bu işte bir taraf diğer tarafı gerektirecek şekilde olumlu ya da olumsuz iki hüküm bulunuyorsa önerme “bitişik şartlı”dır. “Ayrık şartlı” ise iki parça arasında olumlu ya da olumsuz olarak ayrılığa hükmedilen önermedir. Şartlıların birinci parçasına “mukaddem”, ikinci parçasına ise “tâlî” denir.³⁸ Yüklemlî önermelerin mevzusu, zât-ı mevzû ve vâf-ı mevzû olmak üzere iki ayrılır.³⁹ Önermede bağın açıkça zikredilip edilmemesine göre önermelerin “ikili” (iki parçadan oluşan) ve “üçlü” (üç parçadan oluşan) şeklinde isimlendirildiğine işaret edilmiştir.⁴⁰ Önermenin unsurlarından en çok bağ üzerinde durmuş olan Urmevî özellikle *Meṭâli'u'l-envâr*'da konunun yükleme nispeti meselesini tartışmıştır. Bağın önermedeki yeri noktasında Fahreddin er-Râzî'nin *Mulaḥḥas* ve *Şerhu'l-İşârât* isimli eserindeki görüşlerinin birbirleriyle çelişkili olduğunu ifade etmiştir.⁴¹

Mantık konuları bakımından karşılaştırdığımız söz konusu iki kitapta da özel (mahsûse), belirsiz (mühmele) ve belirli (mahsûre) önermeler bu bahsin üçüncü bölümünü oluşturur. İster olumlu ister olumsuz olsun önermenin konusu cüz'î (tikel) ise bu “özel” olarak adlandırılır. Eğer önermedeki hüküm konunun tüm fertleri üzerine verilmişse ve bu açıkça bir lafızla ifade edilmişse önerme, “belirli”, böyle değilse “belirsiz”dir.⁴² Belirli önermelerde hüküm konunun tüm fertleri üzerine verilmişse bu “külli”, bazı fertleri üzerine verilmişse bu da “cüz'î”dir. Önermenin niceliğini gösteren lafız “sûr” (niceleyici) olarak isimlendirilir. Buna göre belirli önermelerin dört çeşidi vardır. Mûcibe-i

³⁸ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 22^b; a.mlf., *Meṭâli'u'l-envâr*, 27.

³⁹ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 23^a-24^a.

⁴⁰ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 24^{a-b}; a.mlf., *Meṭâli'u'l-envâr*, 26-27.

⁴¹ Urmevî, *Meṭâli'u'l-envâr*, 27.

⁴² Urmevî, *Meṭâli'u'l-envâr*, 28; a.mlf., *Mebâhic*, vr. 25^a.

küllîye (tümel olumlu), sâlîbe-i küllîye (tümel olumsuz), mûcibe-i cüz'îye (tikel olumlu), sâlîbe-i cüz'îye (tikel olumsuz).⁴³ Nicelik edatları konu değil de yüklem başına gelirse buna “çarpıtılmış” (münharif) önerme denir. İbn Sînâ da yüklem başına nicelik lafzı getirilen önermeleri, ‘çarpıtılmış’ (münharif) önermeler olarak isimlendirmiş ve bunlar üzerinde durmanın bir fayda sağlamayacağını ifade etmiştir.⁴⁴

Önermeler başlığı altında incelenen bir diğer konu da udûl ve tahsil, yani yoksunluk ve varlık bildiren hükümlerdir. İster olumlu ister olumsuz olsun önermenin yüklemi vücûdî ise bu “muhassâla”, değilse bu da “ma'dûle”, “mütegayyire” ve “gayr-i muhassâla” olarak isimlendirilir. “Zeyd kâtiptir” önermesi birincisinin, “Zeyd kâtip olmayandır” (Zeydün lâ-kâtibun) ifadesi de ikincisinin örneğidir. Udûl ve tahsil, önermenin konusu bakımından olabileceği gibi hem konu hem de yüklem bakımından yani iki taraftan da olabilir.⁴⁵ Önermenin varlık ya da yoksunluk bildirmesi ve bunların hangi durumlarda olumlu ve olumsuz oldukları bağın önermede bulunduğu yer ile ilgidir. Ayrıca bu tür önermelerde önermenin niceliği (sûr) de üzerinde durulan tartışmalardan biridir. Bu tartışmalara ilişkin Urmevî, *Meṭâli'ü'l-envâr*'da, meseleyi kendi kabul-leri çerçevesinde ortaya koyduktan sonra, söylediklerinin doğruluğuna delil olarak İbn Sînâ'nın görüşlerini zikreder. Ayrıca yine bu mesele hakkında Fahrreddin er-Râzî'nin *Mulaḥḥas* ve *Şerhü'l-İşârât* isimli eserindeki görüşlerini gündeme getirerek onun ileri sürdüğü karşı itirazlara cevaplar verir.⁴⁶

Modal önermeler (müveccihât) bahsi iki eserde de büyük ölçüde benzer şekilde ele alınmıştır. Yüklem konuya nispeti ya zorunlu ya devamlı veya bu ikisine karşılık gelen bir şeyle olur. İşte bu (önermenin) maddesi, buna delalet eden lafız ya da aklın bununla verdiği hüküm “modalite” (cihet) olarak isimlendirilir. Önermenin modalitesi zikredilirse (açık bir ifade ile dile getirilirse) bunlar “modal önerme” (müveccihe) olurlar; zikredilmezse “mutlaka” (mutlak) olurlar. Önermenin modalitesi farklı açılardan çeşitlenir. Bunlardan birincisi

⁴³ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 25^b; a.mlf., *Meṭâli'ü'l-envâr*, 28.

⁴⁴ Bk. İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yay, 2006), 48.

⁴⁵ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 27^b-28^b; a.mlf., *Meṭâli'ü'l-envâr*, 30.

⁴⁶ Bk. Urmevî, *Meṭâli'ü'l-envâr*, 31-32.

zorunlu olandır ki o, yüklem konudan ayrılması imkânsız olan önermedir.⁴⁷ Urmevî, *Meṭâli' u'l-envâr*'da beş çeşidi olduğunu söylediği zorunlu kavramının *Mebâhic*'te dört çeşidi olduğunu söylemiştir.⁴⁸ O, başta zorunluluk, devam, imkân (zorunlu olmayan), devamlı olmayan (lâ-devam) olmak üzere modal önermeleri yer yer farklı görüşlere de atıflar yaparak geniş bir biçimde tartışmıştır.⁴⁹

Önermenin vahdeti ve taaddüdü meselesi de iki eserde de konu edinilmiştir. Vahdet ve taaddütten kasıt önermenin konusu ve yüklemnin gösterdiği fert ya da fertlerin tekliği ve çokluğudur. Örneğin, “Zeyd ve Amr iki kâtiptir” önermesinde konu taaddüt etmiştir. “Zeyd ve Amr katiptir” denilebilirdi. Veya da “Zeyd yazıcı ve âlimdir” önermesinde de yüklem taaddüt etmiştir.⁵⁰

Her iki eserde de önermelerin yedinci bölümünü oluşturan çelişki konusu benzer şekilde ele alınmış ve çelişki küçük ifade farklılıklarıyla şöyle tanımlanmıştır: “Çelişki, kendi zatı itibarıyla birinin doğru olması zorunlu olarak diğerrinin yanlış olmasını gerektiren iki önermenin olumlulukta ve olumsuzlukta farklı olmalarıdır.” Ardından, tanımda geçen kavramlar izah edilmiştir.⁵¹ Daha sonra çelişki için gerekli olan sekiz şarttan bahsedilmiştir. Burada dikkat çekici olan, *Mebâhic*'te ilk önce Fârâbî'nin (ö. 338/950) bu sekiz şarta itibar ettiğinin ifade edilmesi; daha sonra da onun konu, yüklem ve zamanda birliktelik olmak üzere üç şart ile iktifa ettiğinin dile getirilmiş olmasıdır.⁵² *Meṭâli' u'l-envâr*'da sekiz şart sayıldıktan sonra aynı şekilde Fârâbî'nin konu, yüklem ve zamanda birliktelik şartlarıyla yetindiği ifade edilmiştir.⁵³ Bu şartlardan birinin yokluğunda çelişki söz konusu olmaz. Örneğin, “Zeyd yazıcıdır; Amr yazıcı değildir” önermeleri arasında konu birlikteliği olmadığından bu ikisi çelişik değildir. Çünkü bu önermeler birlikte doğru olma imkânına sahiptir.⁵⁴

⁴⁷ Urmevî, *Meṭâli' u'l-envâr*, 33; a.mlf., *Mebâhic*, vr. 29^a.

⁴⁸ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 29^a; Krş. a.mlf., *Meṭâli' u'l-envâr*, 33.

⁴⁹ Bk. Urmevî, *Meṭâli' u'l-envâr*, 33-39; a.mlf., *Mebâhic*, vr. 29^a-33^b.

⁵⁰ Bk. Urmevî, *Mebâhic*, vr. 33^b; a.mlf., *Meṭâli' u'l-envâr*, 41.

⁵¹ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 34^a; a.mlf., *Meṭâli' u'l-envâr*, 42.

⁵² Bk. Urmevî, *Mebâhic*, vr. 34^{a-b}.

⁵³ Urmevî, *Meṭâli' u'l-envâr*, 42.

⁵⁴ Bk. Urmevî, *Mebâhic*, vr. 34^{a-b}.

Klasik tertibe uygun olarak çelişkinin ardından düz döndürme bahsi yer alır. Döndürmenin ilk çeşidi *Mebâhic*'te yaygın olan adlandırma ile aks-i müstevi, yani eşitlerin döndürmesi, diğer bir ifadeyle düz döndürme olarak isimlendirilmiştir. *Meṭâli'ü'l-envâr*'da ise bu mesele, aks-i müstakim⁵⁵, yani doğrudan döndürme olarak yer alır. Düz döndürme, doğruluğu ve niteliği korunarak önermenin her iki tarafının yerini değiştirmektir. Yüklemler ve modal önermelerin nasıl düz döndürüleceği, Fahreddin er-Razi'nin fikirleri ve konuya ilişkin muhtemel itirazlar da dikkate alınarak kapsamlı bir biçimde izah edilmiştir.⁵⁶

Önceki konunun devamı olan ters döndürme (aks-i nakîz) bahsinde Urmevî, bazılarının onu, “konunun çelişğini yüklem, yüklem çelişğini konu yapmaktır” şeklinde tanımladıklarını söyledikten sonra ters döndürmenin tanımı hakkında mantıkçıların ihtilafa düştüklerini ifade etmiştir. Ardından İbn Sîna'nın ters döndürmeyi, yüklem çelişğini konu, konunun çelişğini yüklem yapmak olarak kabul ettiği bilgisine yer vermiştir. Urmevî, yüklemler ve modal önerme çeşitlerinin ters döndürmesini, hiçbir meseleyi ihmal etmeden, hatta bazen şaşırtıcı sayılabilecek detaylarıyla örneğine az rastlanacak genişlikte izah etmiştir.⁵⁷ *Meṭâli'ü'l-envâr*'da İbn Sîna ve Zeynüddin el-Keşşî'nin⁵⁸ (ö. ?) fikirlerine ayrıntılı olarak yer verilmiş, Keşşî'nin, İbn Sîna'nın görüşlerine uymayan iddiaların geçersiz olduğu madde madde gösterilmeye çalışılmıştır.⁵⁹

Önermeler konusunun son başlığını şartlı önermeler oluşturur. Bunlar bitişik ve şartlı olmak üzere ikiye ayrılır. Bitişik şartlıda bir tarafın diğer taraf için olumlu ya da olumsuz olarak sabit olmasına hükmedilir. Ayrık şartlıda ise bir tarafın diğerinden olumlu ya da olumsuz olarak ayrılmasına (muânedeye)

⁵⁵ Eserin tahkikinde konu başlığı olarak “aks-i müstakîm” tercih edilmiştir. Ancak bu başlığa düşülen dipnottan anlaşıldığı kadarıyla eserin yazma nüshalarından birinde bu konu *Mebâhic*'te olduğu gibi “aks-i müstevî” yani eşitlerin döndürmesi olarak isimlendirilmiştir. Bk. Urmevî, *Meṭâli'ü'l-envâr*, 44.

⁵⁶ Urmevî, *Meṭâli'ü'l-envâr*, 44-46; a.mlf., *Mebâhic*, vr. 37^b-46^b.

⁵⁷ Bk. Urmevî, *Mebâhic*, vr. 46^b-66^b.

⁵⁸ Zeynüddin el-Keşşî, hakkında fazla bilgi bulunmayan bir kimsedir. Urmevî ve Esîrüddin el-Ebherî'nin kendisine yaptığı atıflardan onların çağdaşı olduğu anlaşılıyor. Bu durumda onun 13. yüzyılda yaşadığı söylenebilir. Keşşî'nin, *Hadâiku'l-hakâik*, isimli bir eseri olduğu bilinmektedir. Elde edip inceleme imkânı bulduğumuz bu eserin yazma bir nüshası İstanbul'da Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa Bölümü 864 numarada kayıtlıdır.

⁵⁹ Urmevî, *Meṭâli'ü'l-envâr*, 48-51.

hükmedilir. Ayrık şartlılar, hakikiye, mâniatü'l-cem ve mâniatü'l-hulû olarak üçe ayrılır. Şartlı önermelerde kendisi üzerine hüküm verilen parça “mukaddem”, kendisiyle hüküm verilen ise “tâlî” olarak adlandırılır. Bitişik şartlılarda bir taraf illet diğeri malul olur ve bunlar birbirini gerektirir. Ayrık şartlılarda ise bir taraf diğerin yokluğunu (münâfât) gerektirir.⁶⁰ Şartlı önermeler meydana geldikleri parçalara göre alt başlıklara ayrılarak incelenmiş, konunun bütün detayları kapsamlı biçimde ele alınmıştır.⁶¹

İnceleme konumuz olan eserlerde, ayrı birer bölüm olarak sırasıyla şartlı önermelerde belirlilik (hasr), belirsizlik (ihmâl) ve özellik (husûs); şartlıların karşılıklı birbirini gerektirmesi (telâzüm) ve teânüdü uzun uzadıya açıklanmıştır.⁶² Bölüm sonunda yer alan “hatime” kısmında Keşşî'nin önermelerde ortaya çıkan hatalar konusundaki görüşleri eleştirel bir yaklaşımla tartışılmıştır.⁶³

3. KIYAS

Her iki eserde de tasdikâtın ikinci ana bölümünü kıyas konusu oluşturmaktadır. Geleneksel hale gelmiş şekliyle kıyas⁶⁴ Urmevî tarafından da, “doğru oldukları kabul edilen iki önermeden kendi özleri gereği zorunlu olarak başka bir önermenin çıkması”, şeklinde tanımlanmıştır. Daha sonra tanımda geçen kavramlar ve bu tanıma ilişkin tartışmalar geniş olarak izah edilmiştir.⁶⁵ Bu konunun ardından kıyas çeşitleri gelir. Kıyas, istinaî (seçmeli) ve iktirânî (kesin) olarak ikiye ayrılmıştır. İstisnâî kıyas, sonucun aynısının veya çelişişinin öncüller arasında yer almadığı kıyas iken iktirânî kıyas böyle olmayandır. İktirânî olan, eğer sadece yüklemli önermelerden oluşuyorsa “yüklemli” (hamliyye); şartlı ya da sadece biri yüklemli önermelerden meydana geliyorsa bu da “şartlı”dır (şartıyye). Şartlı iktirânî de beş şekilde kurulur.⁶⁶

⁶⁰ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 67^a; a.mlf., *Meṭâli'u'l-envâr*, 53.

⁶¹ Bk. Urmevî, *Mebâhic*, vr. 67^b-vd.; a.mlf., *Meṭâli'u'l-envâr*, 53-vd.

⁶² Urmevî, *Meṭâli'u'l-envâr*, 56-62; a.mlf., *Mebâhic*, vr. 72^b-82^b.

⁶³ Bk. Urmevî, *Mebâhic*, vr. 83^b; a.mlf., *Meṭâli'u'l-envâr*, s. 63.

⁶⁴ Bk. Fârâbî, “Mantıkta Kullanılan Lafızlar”, trc. Sadık Türker, *Kutadgu Bilig Dergisi* 2 (2002): 166-167; İbn Sînâ, *Şifâ* (4. Kitap: Kıyas), nşr. Said Zaid, Kahire: Vezâretü's-sekâfe, 1964, 6; Sühreverdî, *Mantıku't-telviḥât*, 46; Ebherî, *Keşfu'l-hakâik*, 169.

⁶⁵ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 84^a-86^b; Krş. a.mlf., *Meṭâli'u'l-envâr*, 63-64.

⁶⁶ Urmevî, *Meṭâli'u'l-envâr*, 65; a.mlf., *Mebâhic*, vr. 86^b.

Geleneksel tertibe uygun olarak kıyas çeşitlerinden ilk olarak yüklemli iktirânî kıyaslar ele alınmıştır. Buna göre yüklemli iktirânî bir kıyas iki öncülde oluşur ve bunlarda bir terim ikisinin konusunda ve yüklemde ya da birinin konusu diğerinin yüklemde ortak olabilir. İşte bu “orta terim” olarak adlandırılır ve ulaşılmak istenen sonucun iki tarafı arasında vasıta olur. Sonucun konusunu oluşturan terim küçük terim, içerisinde bunu barındıran öncül küçük öncül; sonucun yüklemine oluşturan terim büyük terim, içerisinde bunu barındıran öncül büyük öncül olarak isimlendirilir. Orta terimin öncüllerde, sonuçta iki terim arasındaki ilişkiyi kurmak için bulunduğu konuma “şekil”⁶⁷ denir. Bu tür kıyaslarda büyük ve küçük öncülün sıra düzenine de “karine” ve “darp” (mod) denir. Orta terim büyük öncülde konu küçük öncülde yüklem olursa bu birinci şekil; bunun tam tersi olursa bu dördüncü şekil; eğer iki öncülde de yüklem olursa bu ikinci şekil; şayet ikisinde de konu olursa bu da üçüncü şekil olur.⁶⁸

Her iki eserde de sırasıyla yüklemli iktirânî kıyasların dört şekliden geçerli sonuç elde edebilmek için gerekli şartlar ve bu şartlar çerçevesinde şekillerin geçerli kalıpları kapsamlı bir biçimde ortaya konmuştur. Birinci ve ikinci şekillerden dört, üçüncüden altı ve dördüncü şekilden de beş olmak üzere toplam on dokuz geçerli kalıp incelenmiştir. Burada birinci şeklin en üstün şekil olduğu, ikinci ve üçüncü şekillerin bir yönüyle birinciye benzemesi sebebiyle ona irca edilebildikleri, dolayısıyla bunların mantıkçılar nazarında bir değerlerinin olduğu dile getirilmiş ancak dördüncü şeklin birinci şekle benzeyen hiçbir yanının bulunmadığı ve aklın tabiatına ters olduğu bu sebeple de mantıkçılar tarafından itibar edilmediği üzerinde durulmuştur.⁶⁹ Daha sonra yüklemli iktirânî modal kıyaslar ele alınmıştır. Dört şekil üzerinden incelenen bu tür kıyasların da geçerli sonuç verme şartları belirtilmiştir. Mesele, İbn Sînâ, Fahreddin er-Râzî ve Keşşî'nin görüşleri de zikredilerek bütün yönleriyle tartışılmıştır.⁷⁰

⁶⁷ *Mebâhic*'te şekle “nazm” da denildiği ifade edilmiştir. Bk. Urmevî, *Mebâhic*, vr. 87^a.

⁶⁸ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 86^b-87^b; a.mlf., *Meţâli'ü'l-envâr*, 66.

⁶⁹ Urmevî, *Meţâli'ü'l-envâr*, s. 67-71; a.mlf., *Mebâhic*, vr. 88^a-94^b.

⁷⁰ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 94^b-108^a; a.mlf., *Meţâli'ü'l-envâr*, 72-79.

Yüklemlilerin ardından şartlı iktirânî kıyaslar gelir. *Meṭâli'u'l-envâr*'da bu tür kıyaslar sırasıyla şöyle ele alınmıştır. İki bitişik şartlı ve iki ayrık şartlıdan oluşanlar üç kısım, yüklemli ve bitişik şartlıdan meydana gelenler dört kısım, yüklemli ve ayrık şartlıdan kurulanlar iki kısım ve bitişik ve ayrık şartlıdan oluşanlar ise üç kısım olarak incelenmiştir. Kıyasın bu türüne ilişkin tartışmalı durumlar İbn Sînâ'nın görüşlerine atıflarla değerlendirilmiştir.⁷¹

Şartlı iktirânî kıyaslar, *Mebâhic*'te de benzer şekilde beş başlık altında ele alınmıştır. Birinci başlıkta yüklemli ve bitişik şartlı öncüllerden oluşanlara yer verilmiş ve bu tip kıyaslar da kısımlara ayrılarak incelenmiş, her kısım, dört şekle göre açıklanmıştır. İkincisinde yüklemli ve ayrık şartlı öncüllerden oluşanlar beş alt başlığa ayrılarak ortaya konulmuştur. İki bitişik şartlıdan oluşanlar üçüncü sırada, dördüncüsünde iki ayrık şartlıdan oluşanlar ve son olarak da biri bitişik şartlı diğeri ayrık şartlılardan oluşanlar ele alınmıştır.⁷² İki kitapta da bu konudan sonra şartlı iktirânî kıyaslardan nasıl yüklemli sonuç elde edilebileceği, yani şartlı kıyasların yüklemliye nasıl dönüştürüleceği üzerinde durulmuştur.⁷³

Bu konudan sonra *Mebâhic* bir hatime ile yani sonuç kısmıyla tamamlanmıştır. Burada şartlı kıyasların yüklemliye dönüştürülmesi noktasında ortaya çıkan şüpheler (şükûk), yani tartışmalı meseleler incelenmiştir. Üzerinde durulan dikkat çekici konulardan biri iki çelişki bir arada doğru kabul etme (ictimâ-ı nakîzeyn) yanlıştır.⁷⁴

Mebâhic'te ilginç bir şekilde mantığın son konularına yer verilmemiştir.⁷⁵ İslam mantık geleneğinde ekseriyetle şartlı kıyaslardan sonra ayrı birer başlık altında sırasıyla istisnâlı kıyaslar, bileşik kıyaslar ve bunların çeşitleri, tümevarım, analogi ve en sonda da burhân, cedel, hitabet, şiir ve mugalata olmak üzere

⁷¹ Bk. Urmevî, *Meṭâli'u'l-envâr*, 80-98.

⁷² Urmevî, *Mebâhic*, vr. 108^a-147^a.

⁷³ Urmevî, *Meṭâli'u'l-envâr*, 99-100; a.mlf., *Mebâhic*, vr. 147^a-151^a.

⁷⁴ Urmevî, *Mebâhic*, vr. 151^a-154^a.

⁷⁵ Bu durumun eserin noksan olması ihtimalinden kaynaklandığı akıllara gelebilir. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki *Mebâhic*'in elimizdeki iki nüshasında da eksiklik yoktur. Çünkü eldeki yazmalarda ana bölümlerde ve alt başlıkların sıralamasında herhangi bir atlama olmadan kitabın muhtevasını oluşturan konular izah edildikten sonra "işte burası kitabın sonudur" denilmiştir.

beş sanat ele alınır. *Mebâhic*'te inceleme konusu yapılmayan bu başlıklar *Meţâli'ü'l-envâr*'da geniş bir biçimde ele alınmıştır. Söz konusu bu meseleleri *Meţâli'ü'l-envâr*'a göre kısaca özetleyelim.

Urmevî'ye göre istisnalı kıyas bir şartlı öncül ile parçalarından biri yüklemli veya şartlı olan başka bir önermeden meydana gelir. Sonuç vermesi, şartlı önermenin tümel olmasına bağlıdır. İstisnalı kıyaslarla ilgili birtakım kurallar ve bunlara ilişkin örnekler üzerinde durmuş olan müellif, Fahreddin er-Razî'nin bazı görüşlerini aktararak bunları tartışır.⁷⁶

Urmevî kıyasa ilişkin konular (tevâbiu'l-kıyas) başlığı altında⁷⁷ çeşitli meseleleri açıklamıştır. Kıyasın bazı kuralları üzerinde durmuş olan müellif burada bileşik (mürekkep) kıyasları inceleme konusu yapmıştır. O, bileşik kıyas çeşitlerinden sırasıyla zincirleme (mevsûlü'n-netâic ve mefsûlü'n-netâic), gizli (matvî) ve hulfî kıyas üzerinde durmuş, daha sonra öncüllerin elde edilmesi ve ulaşılmak istenen sonucun tahlili konusunu incelemiştir. Yine kıyasa ilişkin konular ana başlığı altında birer alt başlık olarak tümevarımı (istikrâ) ve analogiyi (temsîl) kısaca açıklamıştır. Buna göre tümevarımın çeşitlerinden biri olan tam tümevarım, bölünmüş (mukassem) kıyastır ve bunun dışındakiler bilgi ifade etmez. Çünkü sayılmayan (zikredilmemiş) herhangi bir durumun, sayılan (zikredilen) bir durumun tersine çıkma olasılığı vardır.⁷⁸ Analoji ise Urmevî tarafından şöyle tanımlanmıştır: “Bir hükmün illeti ve onun tekabüliyeti konusunda ayrılık noktalarıyla birleşme noktalarının ortak olduğu sabit olsa, şartlar aynı olsa ve engeller de aynı şekilde ortadan kalkıyor olsa, o zaman (biriyle ilgili zikredilen) hükümde diğerinin ona ortak olması gerekir. Fakat bu öncüllerin bilgisine ulaşmak oldukça zordur.”⁷⁹

Urmevî, *Meţâli'ü'l-envâr*'da ilginç bir biçimde yukarıdaki bölümün içerisinde, yani kıyasa ilişkin konulardan biri olarak herhangi bir kayıt düşmeden birer alt başlık halinde burhânı ve mugalatayı ele almıştır. Bilindiği gibi bu konular mantığın müstakil olarak ayrı bir bölümünü oluşturan beş sanatın

⁷⁶ Urmevî, *Meţâli'ü'l-envâr*, 102.

⁷⁷ Benzer bir anlatım Esîrüddin el-Ebherî'nin *Keşfu'l-hakâik* isimli eserinde de vardır. Bk. Ebherî, *Keşfu'l-hakâik*, 173-190.

⁷⁸ Urmevî, *Meţâli'ü'l-envâr*, 103-105.

⁷⁹ Akkanat, “Kadı Sıraceddin Urmevî ve Meţâliu'l-Envâr”, 2:117.

kapsamı içerisinde yer alır. Üstelik beş sanat içerisine sadece bu ikisi değil cedel, hitabet ve şiir konuları da dâhildir. Urmevî bu üç sanata burhân konusu içerisinde birer cümle ile değinmiştir. Ayrıca geleneksel tertipte bu sanatlarda kullanılan öncüller de konunun girişinde açıklanır. Urmevî, açıklayacağı sanat hakkında kısa bir bilgi verdikten onda kullanılan öncüllerin sadece adını zikretmekle yetinmiştir.

Urmevî'ye göre burhân, ister doğrudan ister dolaylı olarak olsun öncülleri kesinlik ifade eden (yakîniyâttan olan) ve biçim (terkip) olarak da geçerli olan kıyastır. Burhânın ilkeleri olan kesinlik ifade eden öncülleri şunlardır: Evveliyât, mahsûsât, mütevâtirât, mücerrebât ve hadsiyyât.⁸⁰ Burada dikkat çeken nokta, klasik mantık geleneğinde kesinlik ifade eden öncüller arasında sayılan fitriyât (kıyasları kendileriyle birlikte olanlar) türü öncülleri Urmevî'nin kesin öncüller arasında saymamış olmasıdır.

Kesin (yakîn) olduğu ifade edilen öncüllerle ilgili bazı tartışmaların olduğunu ifade etmiş olan Urmevî, bunların kısaca özetlenebilecek tartışmalar olmadığını vurgulamıştır. Ardından o, burhânın iki temel çeşidi olan “burhân-ı limmî” ve burhân-ı innî” üzerinde durmuş daha sonra cedelin meşhur, hitabetin zanna dayalı, şiirin hayali esas alan, safsatanın ise kabulü zorunlu olana benzeyen öncüllerle kurulan birer sanat olduklarını ifade etmiştir. Ardından kıyasta ortaya çıkan hatalar meselesini incelemiş olan müellif kıyasta hatanın ya biçimden (suret) ya da içerikten (madde) kaynaklanabileceğini; içerikten doğan hataların da ya lafızdan ya da manadan ileri gelebileceğini ifade etmiştir.⁸¹ Bunlara birer örnek verip bir takım kurallardan bahsetmiş olan Urmevî konuyu kısaca açıkladıktan sonra kitabın mantık bölümü şu dikkat çekici anekdotla bitirmiştir: “Her kim zikrettiğimiz bu kaideleri hakkıyla yerine getirir, şartlarıyla birlikte kıyasın öncüllerine dikkat eder, onların anlamlarını araştırır ve bunu kendi kendine tekrar eder (de) yine de hata arız olursa (hataya düşerse), ona felsefeyi (hikmeti) terk etmesi uygun düşer. Herkesin yaratılışına göre bir şeyler kolay kılınmıştır.”⁸²

⁸⁰ Urmevî, *Meṭâli'u'l-envâr*, 105.

⁸¹ Urmevî, *Meṭâli'u'l-envâr*, 105-106.

⁸² Akkanat, “Kadı Sıraceddin Urmevî ve Meṭâliu'l-Envâr”, 2: 119.

SONUÇ

Siraceddin Urmevî, on üçüncü yüzyılda yaşamış önemli düşünürlerden biridir. O, birçok eser kaleme almıştır. Onun en meşhur felsefi ürünü *Meṭâli'ü'l-envâr*'dır. Bu kitap mantık, fizik ve metafizik olmak üzere üç bölümden oluşur. Urmevî'nin pek bilinmeyen çalışmalarından biri *Kitâbü'l-Mebâhic fi şerhi'l-Menâhic fi ilmi'l-mantık*'tır. Daha önce üzerine hiçbir çalışma yapılmamış, kısaca *Mebâhic* olarak andığımız Urmevî'nin bu eseri baştan sona bir mantık kitabıdır. Söz konusu kitap yine müellife ait *Menâhic* adlı çalışmanın şerhidir.

Bu çalışmada bir ölçüde Urmevî'nin mantık ilmiyle ilgili bakış açısını tespit etmek amacıyla onun mevzubahis eserlerinin mantık bölümlerini karşılaştırmaya çalıştık. İçerik olarak baktığımızda her iki eserde de mantığın ana konularının incelendiğini görürüz. Tasavvurlar başlığı altında kavramlar; tasdikât başlığı altında da önermeler ve kıyas konusu işlenmiştir. *Mebâhic*'in şartlı kıyaslardan sonraki kısmını ve *Meṭâli'ü'l-envâr*'da da beş sanatla ilgili bölümü dışarıda bırakarak söyleyecek olursak iki eserde de tüm mantık konuları geniş denilebilecek boyutlarda ele alınmıştır. Meseleler hakkında ileri sürülmüş itirazlar ve ortaya konulmuş tartışmalar ihmal edilmeden konular etraflıca izah edilmiştir. İbn Sinâ sonrası gelenekte olduğu gibi kategoriler konusuna yer verilmiştir.

Mantık konularının ele alınışı bakımından iki eser arasındaki farklılıklara benzerliklere bakacak olursak *Meṭâli'ü'l-envâr*'da kavramların temel tanımları ve konuların ana hatları verilmiş ancak bunlar kimi zaman örneklendirilmemiştir. *Mebâhic*'te ise ele alınan konuya ilişkin temel tanımlar verildikten hemen sonra örnek verilmiştir. İki eser arasındaki en dikkat çekici farklardan biri budur.

Benzeyen tarafları ise iki eserin planının önemsiz istisnalar dışında neredeyse aynı olmasıdır. Çünkü ana bölümler, üst başlıklar ve konu başlıkları küçük ifade farklılıklarıyla birlikte oldukça birbirine benzemektedir. Karşılaştırılan kitaplar üslup ve içerik bakımından da birbirini andırmaktadır.

Meṭâli'ü'l-envâr ile *Mebâhic*'in mantık bölümlerinin birbirine oldukça benzedikleri görülmektedir. Buna karşın *Meṭâli'ü'l-envâr* daki bazı özet anlatımlar, temel tanımlar ve kabuller muhafaza edilmek suretiyle *Mebâhic*'te detaylandırılır.

arak zenginleştirilmiştir. Bu gerekçeyle *Menâhic*'in şerhi olan *Mebâhic*'in bir anlamda *Meṭâli'u'l-envâr*'ın da şerhi olduğu söylenebilir.

Mantık konularının ele alınışı bakımından iki çalışmada da İbn Sînâ'yı öneleyen ve merkeze alan Meşşâî bakış açısının esas alındığı görülmektedir. Mantığın ana konularının ele alınışında ve temel tartışmalarda İbn Sînâ'nın görüşleri referans alınmış, bunlara aykırı fikirleri savunan örneğin Fahreddin er-Razi ve Zeynüddin el-Keşşî gibi düşünürlerin yaklaşımları eleştirilmiştir. Benzer bir tutumu Urmevî'nin çağdaşı olan Esîrüddin el-Ebherî'de de görürüz.

KAYNAKÇA

- Akkanat, Hasan. "Kadı Sıraceddin el- Urmevî ve Meṭâli'u'l-Envâr Tahkik, Çeviri, İnceleme". Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, 3 Cilt, 2006.
- Ankarâvî. *Târîfâtü'ş-şemsiyye*. İstanbul: y.y. 1305.
- Ebherî, Esirüddin. *Keşfü'l-hakâik fi-tahriri'd-dakâik*. nşr. H. Sarıoğlu. İstanbul: Çantay Yayınları, 1998.
- Fârâbî, "Mantıkta Kullanılan Lafızlar". trc. Sadık Türker. *Kutadgu Bilig Dergisi* 2 (2002): 127-176.
- İbn Sînâ. *Şifâ* (4. Kitap: Kıyas). nşr. Said Zaid. Kahire: Vezâretü's-sekâfe, 1964.
- İbn Sînâ. *Mantiğa Giriş*. trc. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayınları, 2006.
- İbn Sînâ. *Yorum Üzerine* trc. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayınları, 2006.
- Kazvîni, Necmeddin Ömer b. Ali el-Kâtibi. *er-Risâlü'ş-şemsiyye fi kavâidi'l-mantikiyye*. İstanbul: y.y. 1301.
- Keşşî, Zeynüddin. *Hadâiku'l-hakâik*. Fazıl Ahmet Paşa, 864: 1b-150a. Köprülü Ktp.
- Molla Fenârî. *Şerh-u İsağüci*. İstanbul: y.y. 1309.
- Râzî, Fahreddin. *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât*. Carullah Efendi, 1309: 1b-96b. Süleymaniye Ktp.
- Sühreverdî, Şihabüddin. *Mantıku't-telvihat*. nşr. A. E. Feyyaz. Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları, 1955.

Urmev , Siraceddin. *Kit b 'l Meb hic fi Şerhi'l-Men hic fi ilmi'l-mantik*. C miat 'l- mam Muhammed b. Suud el- slamiyye, 7153: 1b-127b. C miat 'l- mam Muhammed b. Suud el- slamiyye Ktp.

Urmev , Siraceddin. *Kit b 'l Meb hic fi Şerhi'l-Men hic fi ilmi'l-mantik*. Yusufaĝa, 5482/2:1b-154a. Konya B lge Yazmalar Ktp.